

КУМАНСЬКО-КИПЧАЦЬКІ МІГРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНУ ЄВРОПУ (30-40-х рр. XIII ст.)

Пилипчук Я. В.

Монгольські завоювання були подією світового значення, особливо великий вплив вони мали на населення євразійських степів. Великий Західний похід спричинив масштабні міграції куманів. Достатньо добре у світовій історіографії висвітлено переселення куманів в Угорщину. Дослідженням цієї проблеми займались П. Голубовський [Голубовский 1884; Голубовский 1889], С. Плетньова [Плетнева 1990], А. Палочі-Хорват [Paloczi-Horvath 1989]. Переселення цих тюркських кочівників на Балкани також відображені у доробках В. Златарські [Златарски 1994], Й. Андрєєва [Андреев 1996], П. Павлова [Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/] В. Стоянова [Stoyanow http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/V_S_Anthroponymis.htm], І. Вашарі [Vasary 2005]. О. Ніколов присвятив свій доробок висвітленню історії куманських мігрантів в Угорщині та Болгарії [Nikolov 1996]. Відносини куманів із Угорщиною висвітлені у працях угорських науковців [Baolgh 2001, 53-61; Paloczi-Horvath 1975, 313-333; Polgár 1999, 91-102]. Завданням даної студії буде висвітлення перебігу куманських міграцій у 30-40-х рр. XIII ст., а також аналіз даних арабського історика Ібн Тагрібірди.

Угорський місіонер Юліан свідчив, що на момент написання його листа єпископу Перуджі (1238 р.) певна частина куманів вже переселилась до Угорщини [Аннинский 1940, 88]. П. Голубовський не висловлював припущення, щодо того, коли міграція могла відбутись, а лише констатував дані джерел [Голубовский 1884, 234]. В. Шушарін та М. Мургулія вказують, що хан Котян прибув до Угорщини після битви на р. Сіть [Мургулія, Шушарин 1998, 107]. Українські історики О. Головка та О. Осіп'ян стверджують, що кумани мігрували в Угорщину під тиском монголів у 1239 р [Головка 2006, 318; Осіп'ян 2005, 6]. Є. Миськов вважає, що переселення племені Котяня відбулось восени 1239 р. [Миськов 2003, 28–29]. Т. Султанов припускає, що наприкінці 1239 р. Бела дозволив мігрантам увійти у його королівство [Султанов 2006, 209–210]. С. Плетньова вважала, що ця подія мала місце в 1237 р. [Плетнева 1990, 179]. Е. Бретшнейдер вважав, що переселення відбулось у 1239 р.

[Bretschneider 1910, 323]. На думку А. Палочі-Хорвата та Д. Сінора переселення кипчаків до Угорщини мало місце під час Великодня у 1239 р. [Paloczi Horvath 1989, 47; Sinor 1999, <http://www.deremilitari.org/resources/articles/sinor1.htm>]. О. Кадирбаєв вказує, що переговори між Белою та Котяном були розпочаті у 1237 р., а переселення відбулось у 1239 р [Кадырбаєв 1997, 56].

Про постать Котяна (вар. лат. Cutan, Kuthen) ми знаємо, головним чином, із східнослов'янських джерел, там він згадувався у зв'язку з політикою Романовичів та Ольговичів. Але літописці не вказували його приналежність до якогось з кипчацьких племен. Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували про те, що він переселився зі своїми людьми в Угорщину [Albrici 1874, 946; Rogerii 1892, 549–550, 553, 556]. Інформацію про етнічний склад населення Дешт-і Кипчак ми можемо отримати з східнослов'янських та арабських хронік. Ан-Нувайрі вказував, що Котян очолював плем'я дурут [Тизенгаузен 1884, 541].

Дурутів арабської хроніки можна ототожнити з тертроба східнослов'янських джерел [Исхаков, Измайлов 2000, 48]. Болгарський дослідник П. Павлов стверджує, що Георгій Тертерій був родичем Котяна [Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm]. Котян приймав активну участь у боротьбі за галицький престол, а також підтримував Мстислава Удатного та Ольговичів у змаганнях за Київське князіння [Головко 2006, 294, 299]. Зважаючи на це, його володіння мали розташовуватись у степах нижньої течії Південного Бугу. Власне, з цих територій він міг атакувати галицьке Пониззя та Поросся.

Котяну вже доводилось воювати з монголами. У 1222 р. він був змушений шукати допомоги у свого зятя Мстислава Удатного [Суздальская 1962, 505; Новгородская первая 1950, 62]. Під час "Великого Західного походу" монголів Котян також міг воювати з монголами. Матвій Паризький стверджував, що кумани мігрували до Угорщини після поразки від монголів [Матузова 1979, http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frame1.htm]. Роджер Бекон також вважав, що це було причиною міграції [Матузова 1979, http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frame1.htm].

Нам відомо, що племенем Котяна було дурут [Тизенгаузен 1884, 541]. Ця назва мала тюркський відповідник *торт-оба*, тобто "чотири роди". Арабські хроністи вказували, що під час

монгольського завоювання між кипчацькими племенами продовжувалась ворожнеча [Тизенгаузен 1884, 541]. Воювали між собою дурут та токсоба. Токсоба були провідним племенем у Подонні [Кумеков 1990, 127; Golden 1979/1980, 304–307; Исхаков, Измайлов 2000, 49]. Їх вождь належав до династії Шаруканідів, можливо це був Юрій Кончакович. Галицько-волинський літописець не повідомляв про його загибель під час першого монгольського вторгнення [Ипатьевская 1962, 741].

Однак цей вождь, окрім християнського, міг мати ще тюркське ім'я. Ан-Нувайрі зафіксував його у формі Ак-Кубуль [Тизенгаузен 1884, 541]. Його супротивником, за даними ан-Нувайрі, був Котян [Тизенгаузен 1884, 541]. Ібн Халдун подає його у формі Кітмір [Тизенгаузен 1884, 541]. Р. Почекаєв вважає Кітміра та Котяна різними вождями [Почекаєв 2006, 109–110]. Однак характер і деталі оповідання майже ідентичні. До того ж, необхідно враховувати, що Ібн Халдун жив у XV ст. і, очевидно, міг користуватися лише частиною того матеріалу, який був відомий ан-Нувайрі.

Відносно датування війни Котяна з монголами є суттєві складнощі. Ан-Нувайрі датував її правлінням Угедей-хана. Однак воєначальником монголів був названий Джучі. Смерть останнього датована арабським хроністом 1243–1244 рр [Тизенгаузен 1884, 541]. Ці дані протирічать усьому що ми знаємо про Джучі з перських хронік. Однак не тільки ан-Нувайрі повідомляв про походи Джучі. Так Абу-л-Газі вказував, що цей Чингізид воював проти кипчаків і змусив їх відступити у володіння іштяків [Кононов 1958, 44]. Перемогу над куманами приписував йому і Плано Карпіні [Карпіні 1957, 41]. Бенедикт Поляк описував, війну з куманами після того як Тоссук (Тоші тобто Джучі) переміг бісермінів та кангітів [Христианский мир 2002, 111]. Новгородський літописець висвітлюючи події Калкської битви згадував про Тешюкана [НПЛ 1950, 63]. Неясні уявлення про звершення Джучі були характерні не тільки для арабів, а й для європейців.

Якщо ж ми звернемо увагу на дані Юліана про монголо-куманські війни, то ми можемо ще більше заплутатись. Угорський місіонер повідомляв, що перед монгольським завоюванням два куманських вождя воювали між собою. Програвавши Вітут втік до султана Орнаха, який в свою чергу стратив його. Син Вітута закликав на допомогу татар (монголів) і переміг персів (тобто хорезмійців) [Аннинский 1940, 84–85; Dörrie 1956, 170–172].

Маємо зауважити, що монголи активно використовували війська підкорених народів, особливо кочових. Не були виключенням і кипчаки. У 1224 р. з них та інших кочових народів була сформована нова армія Субедея [Храпачевский 2004, 500–501]. Фома Сплітський вказував на значну кількість куманів у монгольському війську [Фома Сплитский 1997, Глава XXXVI, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frameset3.htm>]. Східні кипчаки та кангли взяли участь у «Великому Західному поході» [Кычанов 2002, 78, 80]. Кипчаки Подоння могли воювати проти куманів.

Після поразки від монголів Котян був змушений мігрувати в Угорщину. Нам достеменно невідома кількість тих, хто відкочував на захід. Котян досягнув домовленості з угорським королем Белою, і куманів розселили у долині річок Тиси, Кереш та Муреш [Плетнева 1990, 179–180; Голубовский 1884, 234; Голубовский 1889, 5–6].

Однак не можна сказати, що історія куманів в Угорщині почалась тільки наприкінці 30-х рр. XIII ст. Вже наприкінці XI ст. у долині Морави були розселені кумани. Вони мали бути тими кочівниками, яких у 70–90-х рр. переміг король Ласло I. Угорці сприяли наверненню куманів до католицизму. Ми можемо спостерігати міграцію і кипчацьких племен до Угорщини. В джерелах вони отримали назву *paloczi*, їх присутність зафіксовано коло гір Матра [Князький 1988, 24].

Чисельні угорські грамоти засвідчують той факт, що кочівницька аристократія почала активно християнізуватись. І. Князький має рацію, вказуючи, що це могло бути зумовлено поразками кипчаків від монголів у першій чверті XIII ст. [Князький 1988, 26]. Один із ханів, Бортц став католиком у 1228 р [Осіпян 2005, 4]. На території, яка знаходилась поряд із володіннями тюркських кочівників, угорцями була створена куманська єпископія [Осіпян 2005, 4–5]. Син Бортца Мемборк продовжив курс на вестернізацію кочівників [Осіпян 2005, 5]. Прийняття християнства куманами пояснюють прагненням заручитись допомогою угорців на випадок монгольського завоювання, і дійсно, шлюби, укладені ханами, мали характер союзної угоди.

Багато з його людей прийняло християнство за латинським обрядом. Якщо Котян шукав підтримки у Рюриковичів, то Бортц та Мемборк знайшли її у Арпадів. Ми не можемо вважати їх католицькими неофітами, які сильно переймалися питаннями віри.

Кумани визнавали християнський символ віри, однак не бажали відмовлятися від своїх старих вірувань. Нова релігія входила у їх картину світу не виключаючи, а доповнюючи більш ранні вірування. Таким чином, християнство у кочівників мало синкретичний характер. З цією проблемою зіткнулися угорці у другій половині XIII ст. Клірики скаржились на те, що кумани-мігранти на території Угорщини продовжували зберігати старі звичаї і не стали католиками [Голубовский 1884,249].

Альберик де Труа Фонтене згадував про двох куманських вождів, один із яких мав християнське ім'я Йона [Albrici 1874,950; Vasary 2005,66]. Є підстави стверджувати, що саме про поховання цього кипчацького вождя повідомляв Жан Жуанвіль. Воно було здійснене за традиційним для язичників кипчаків звичаєм [Жуанвиль 2007, 118,372–380]. При укладенні угод з угорцями та латинянами вони продовжували здійснювати традиційні для кочівників обряди [Жуанвиль 2007,118,371]. Сейхан, який перейшов на службу до Арпадів у 1246 р., укладаючи союз із Белою провів традиційну церемонію, яка була характерна для шаманістів [Христианский мир и Великая Монгольская империя 2002, 303]. Після проголошення клятви і змішування крові, над текстом клятви було розрубано собаку, як свідчення вірності союзу.

Проте збереження традиційних вірувань не заважало їм укладати шлюби з представниками християнських народів. З русами вони були настільки частими, що матеріал, який стосувався цієї теми, став предметом окремої студії С. Гуркіна [Гуркін 2000, 157–159].

Відносно ж племінної належності Бортца та Мемборка ми можемо тільки здогадуватись. Сам термін ”*кун*” мав як вузьке, так і широке значення і міг позначати як кочівників загалом, так і окреме плем'я. Етнонім *куман* використовується східнослов'янськими літописцями як синонім половців, а у Ан-Нувайрі серед племен Дашт-і Кипчак згадано плем'я *кунун* [Тизенгаузен 1884, 541]. Ібн Халдун називав його *котян* [Тизенгаузен 1884, 541]. Угорці ж сприймали їх як чергових кочових сусідів і називали їх кунами, загальним позначенням східних сусідів королівства Угорщина [Шушарин 1997,326–329]. Під час ”Великого Західного походу” монгольських військ саме це плем'я мало першим мігрувати в Угорщину, і саме їх міг мати на увазі монгольський хан у своєму листі до короля Бели [Аннинский 1940,88].

З католицькими володарями мали матримоніальні зв'язки хани Сароній та Йона [Albrići 1874,950; Vasary 2005,66]. Нам відомо, що куманський правитель Сейхан переселився з Болгарії до Угорщини [Осіп'ян 2005, 7; Nikolov 1996, 49; Paloczi-Horvath 1989,52; Vasary 2005, 99] і саме на його доньці одружився принц Іштван. Отже, він мав бути міцно пов'язаний з Арпадами. На жаль, ми не маємо достатньо інформації для того, щоб співставити Сейхана з Саронієм – Шир Янні. До того ж, майже неможливо ототожнити тюркські імена Шир Янні та Сейхан. Таким чином, Шир Янні, швидше за все, мав значний вплив на історію Болгарії та Візантійської Імерії, а не на події в Угорщині.

Про родинні зв'язки Йони ми також можемо тільки здогадуватися. Поховання хана Йони було описано Жаном Жуанвілем [Жуанвиль 2007, 118]. Так чи інакше для того, щоб мати прохід через землі болгар він чи його родичі мали підтримувати зв'язок з Асенями. Ми знаємо про двох ханів, які приймали активну участь у подіях початку XIII ст. Це були хани Губан та Котза [Павлов 2000, http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm]. П. Павлов ототожнював першого з Кобаном Урособичем, а другого з Бегбарсом Кочаєвичем [Павлов 2000, http://litenet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm].

Відносно племен, згаданих в угорських документах (І. Зімоні називає *Olás, Csertán, Kór, Borcsol*) найвідомішим є останнє [Zimonyi 2007, <http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P. pdf>]. Ібн Халдун згадував про плем'я *джерсан* [Тизенгаузен 1884, 541]. Ад-Дімашкі знав його під назвою *узу-чарман*, а Ібн Дукмак – *джерман* [Кумеков 1990, 127; Маркварт, <http://www.steppe.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>, <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>;].

Серед племен, які мігрували в Угорщину ми ще можемо назвати *Olás* та *Kór*. Ці етноніми достатньо складно дешифрувати. Ця назва схожа, але не відповідає змісту етноніму *олаc*. Останній угорці використовували для позначення романського населення королівства [Шушарин 1997,185]. Такою ж могла бути ситуація з етнонімом *orosz*. Ми можемо припускати можливість спотворення угорцями назви племені *урусоба*. Назва цього племені була схожа з тюркським найменуванням русів. Але оскільки угорці добре знали різницю між східними романцями, русами та цим куманським племенем, ми схиляємось до того, щоб не прийняти цю гіпотезу.

Куди логічніше співставити плем'я *Olás* з одним із племен придніпровського племінного союзу *улаш-огли* [Прицак 2008, 183–184]. Угорські документи згадували про кумана Деметрія з племені *улас*. *Улас* можна співставити з літописними *улашевичами* [Mandoky 1976, <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html>]. І. Мандокі-Конгур вказував, що Кóг мало ще назву *кол* [Mandoky 1972, <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html>]. Колобичі лічені рази згадувались галицько-волинським літописцем [Фёдоров-Давыдов 1966, 226; Ипатьевская 1962, 632]. Взагалі досить складно співставити його з будь-яким племенем у західному **Даум-і Кипчак** так само як і ідентифікувати його з будь-яким кипчацьким вождівством. Нам невідома політична мапа західно-кипчацьких степів у XIII ст. Але в будь-якому разі *кор/кол* мали знаходитись у сфері впливу чи Котяна чи Юрія Кончаковича. На жаль, ми не можемо знайти відповідник етноніму *кор* в арабських джерелах.

Зважаючи на присутність *Borcsol* (тобто *бурджогли*) серед мігрантів, ми можемо припускати участь у переселенні на захід і інших племен "не-диких половців" [Zimonyi Istvan 2007, <http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P.pdf>; Прицак 2008, 178–186]. Нам відомі *урусоба*, *улашогли* та *ім-огли* [Прицак 2008, 179–180, 184]. *Ім-огли* ми можемо співставити з племенем *ім-оба* (*ім-огли*, *етебичами*) [Прицак 2008, 33, 35]. Вони відігравали помітну роль у придніпровському племінному союзі та разом із бурдж-огли могли приймати участь у балканській політиці. Принаймні, у ногайській епічній пісні згадано про переселення в Угорщину і війну з "рудобородим Чингізом", тобто події "Великого Західного походу" [Ярлыкапов 2007, 365].

Серед племен, які переселилися в Угорщину, І. Мандокі-Конгур окрім вищезгаданих чотирьох племен називав ще *Iloncsuk* та *Köncsög* [Mandoky 1972, <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html>]. І. Зімоні міг впевнено ідентифікувати тільки *Olás*, *Csertán*, *Kór*, *Borcsol* і тому вважав за доцільне вказати у своїй праці тільки ці чотири племені [Zimonyi Istvan 2007, <http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P.pdf>]

Угорський єпископ у листі своєму французькому колезі писав, що монголи підійшли до річки Дейнфір (Дамай), але влітку її не перейшли [Матузова 1979, http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Mon_

Waverleia/text1.phtml?id=1576]. У анналах Уейверлського монастиря це повідомлення датоване 1239 р [Матузова 1979, http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frameset1.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Mon_Waverleia/text1.phtml?id=1576].

Монголи були присутні в західнокіпчаських степах ще від самого початку походу. Наприкінці 1237 р. за даними Юліана вони вийшли на Дон [Аннинский 1940, 87]. Угорський місіонер повідомляв, що частина монгольських військ воювала з куманами і прагнула вийти до моря (мабуть Чорного Моря) [Аннинский 1940, 87]. У межиріччі Дона та Дніпра та на узбережжі Чорного Моря кочували так звані "не-дикі половці".

Війна з ними мала знайти відображення у "Збірнику Літописів". Перський хроніст вказував, що Берке взяв у полон Арджу-мака (вар. Арчіал, Архамал, Арджал, Азджамал), Куранбаса (вар. Куранмас, Фуранмас, Туранбас, Фураумас) та Капарана (вар. Киран) [Тизенгаузен 1941, 37]. Після цього монголи здобули Таткару в Криму. Але щоб досягнути цього успіху, їм необхідно було подолати опір придніпровських кипчаків (бурдж-огли, іт-огли, улаш-огли та урус-оба). Відчуваючи безперспективність опору ще наприкінці 1238 р. Котян мав відкочувати на захід і почати переговори з королем Белою IV [Rogeeii 1892, 549–550], інші вожді також мали відступати на захід.

Те, що Чингізиди не рушили далі на захід у 1239 р. могло бути передбачено планом військової операції, яку розробив Субедей. Він не міг атакувати Угорщину та Польщу, не здобувши Київ, Володимир-Волинський та Галич. На кордони Угорщини монголи могли вийти у 1240 рр. Приблизно у той час припинила своє існування Куманська Єпископія. Ймовірно нам видається евакуація її населення до Угорщини. Разом із іншими куманами та кипчаками вони відступали побоюючись монгольського вторгнення.

Рашид ад-Дін повідомляв, що монгольський корпус який діяв проти валахів зустрічав опір з боку народу сасанів. За даними перського хроніста у монголів із ними відбулося три битви, які мали відбутися ще до зими 1240–1241 рр., оскільки взимку воєнні дії в Карпатських горах були неможливі. Необхідно звернути увагу, що в облозі Києва прийняла участь лише частина царевичів. Окремий монгольський корпус міг продовжувати діяти в степах і вийти до Дунаю та Карпат. Відступ куманів та кипчаків мали прикривати угорські прикордонники, яких Рашид ад-Дін міг згадувати як *улагів* та *сасанів* [Тизенгаузен 1941, 38].

Монгольські правителі погрожували угорцям і жадали видачі куманів. Багато з послів Чингізидів не повернулись зі своїх місій назад [Аннинский 1940, 88]. В. Костюков не виключає, що монголам таки вдалось дипломатичними засобами розколоти союз між куманами та угорцями [Костюков 2006, 227].

До того ж, місцеві барони небезпідставно побоювались за свій вплив при королівському дворі. Вже у XII ст. вони висловлювали невдоволення засиллям кунів (В. Шушарін вважає їх не кипчаками, а печенігами) при дворі Іштвана II [Шушарин 1997, 336]. Необхідно зауважити, що угорська знать майже втратила свій вплив при королі Ласло IV Куні. Останній оточив себе кипчацькими та куманськими беками [Голубовский 1889, 13–14; Осіпян 2005, 9; Paloczi-Horvath 1989, 78; Плетнева 1990, 180]. Можна припустити що угорські магнати передбачали такий розвиток подій вже за правління Бели IV і вжили всіх можливих заходів, щоб не допустити цього.

Д. Сінор вважає, що підставою для підозр є схожість між куманами та монголами [Sinor 1999, <http://www.deremilitari.org/resources/articles/sinor1.htm>]. Матвій Паризький вказував, що кумани відмовлялись від війни з монголами. Це мало тільки підігріти підозри угорців [Матузова 1979, http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm]. Рогерій згадував серед монгольських воїнів рутенів (русів), ізмаїльтян (тюрк-мусульман), куманів (кипчаків) [Rogerii 1892, 564]. Наявність кипчаків у війську Чингізидів компроментувала Котяна в очах угорців. Чим ближче наближались монгольські війська, тим більше зростали антикуманські настрої.

Угорські барони та німці виголошували антикуманські гасла, як тільки випала нагода, вони заарештували Котяна. Розбурханий натовп, невдовзі після цього, вчинив розправу над куманськими аристократами. Ці події примусили кочівників потурбуватись за свої життя, частина з них залишила свої поселення і відкочувала за течією Дунаю на південь [Осіпян 2005, 7; Paloczi-Horvath 1989, 50–51; Голубовский 1889, 12; Rogerii 1892, 556]. Рогерій датує ці події 1241 роком [Rogerii 1892, 551–555]. Залишаючи володіння Арпадів кумани перейшли Дунай у провінції *Marchia* (угор. Серемшаг, серб. Срем) і спустошили віллу Франка поблизу міста Сенмартон [Rogerii 1892, 557; Vasary 2005, 65]. Якщо ці події мали місце у 1240 або першій половині 1241 р., то царем, який прийняв втікачів, мав бути Іван Асень II.

Е. Бретшнейдер стверджував, що люди Котяна втекли до болгар у 1241 р. [Bretschneider 1910,323]. І. Вашарі дає переселення куманських мігрантів із Угорщини в Болгарію 1241 р [Vasary 2005, 65]. Й. Андреев також стверджує, що куманська міграція до Болгарії відбулась у 1241 р [Андреев 1996, 129].

Зважаючи на вищенаведені дані, ми можемо стверджувати, що кумансько-кипчацькі міграції мали місце під час "Великого Західного походу" військ Чингізидів до вторгнення у Центрально-Східну Європу. М. Карамзін, посилаючись на Г. Прая, вказував, що Котян зазнав поразки від монголів у дельті Волги [Кармазин 1988, *Кн. I, Т. IV, 7, прим. 4*]. Однак дії монголів у Поволжжі були пов'язані з діяльністю Бачмана і можуть датуватися 1236–1237 рр. Перські джерела не називають імені Котяна (Кутена), як супротивника монголів, проте арабські джерела допускають таку можливість. На користь того, що куманам довелось відступити під тиском ворогів, свідчать і західноєвропейські хроніки. Однак, щодо можливості його зіткнення з монголами у прикаспійських степах, ми ставимось дуже критично.

Кипчаки та кумани мігрували не тільки в Угорщину, а й у Болгарію. Нікіфор Григора вказував, що багато куманів форсували Дунай і переправились на його болгарський берег [Григора 1862, 34–35]. Георгій Акрополіт повідомляв, що скіфи (тобто кумани) масово перетинали Дунай, шукаючи захисту [Акрополіт 1863, 63–64; Григора 1862, 34–35].

Арабський хроніст Ібн Тагрібірди повідомляв, що "когда Татары решили напасть на земли Кипчаков в 639 году, и до них (Кипчаков) дошло это (известие), то они вошли в переписку с Унусханом, государем Валашским, насчет того, что они переправятся к нему через море Судацкое, с тем, чтобы он укрыл их от Татар. Он дал им на это согласие (свое) и отвел им для жительства долину между двумя горами. Переправились они к нему в 640-м году. Но когда они спокойно расположились в этом месте, то он нарушил свое обязательство в отношении к ним, сделал набег и избил да забрал в плен (многих) из них" [Тизенгаузен 1884, 542]. За інформацією Ібн Шеддада кипчаків атакував болгарський воєвода Анар [Кайрат Саки 2001, <http://www.kyrgyz.ru/?page=50>]

Французький дипломат Жоффруа де Віллардуен, згадуючи про війни болгар з Латинською Імперією, назвав Калояна "королем блаків" [Виллардуэн 1993, *Глава 333*, <http://www.vostlit.info/>

Texts/rus7/Villarduen/frame4.htm]. Робер де Кларі вказував, що у 1205 р. болгаро-куманське військо очолював Іоанн Влаский [Робер де Кларі 1986, *Глава CVI*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>]. Вільгельм де Рубрук називав Ассана (болгарського царя) володарем Волощини [Рубрук 1957, 89]. Мусульманські енциклопедисти Рукн ад-Дін Бейбарс та ал-Калкашанді називали Болгарію країною *Улак* [Тизенгаузен 1884, 117; Григорьев, Фролова 2002, 290]. Ан-Нувайрі та Ібн Халдун Тодора Святослава вважали правителем волохів [Тизенгаузен 1884, 160–161, 384].

К. Иречек вказував, що грецькі джерела здебільшого називали волохами не тільки східних романців, але й напівосіле чи осіле негрецьке населення Балкан [Иречек 1878, 288–292]. Ф. Успенський наполягав на тому, що Петро та Асень були болгарами [Успенский 1879, 108]. С. Плетньова, посилаючись на авторитет В. Златарського, вважала Асенідів куманами [Плетнева 1990, 182]. О. Пріцак стверджував про куманське походження цієї династії і вважав, що у Подонні правила династія з аналогічною назвою Пріцак 2008, 239–244]. І. Вашарі стверджував, що Асені були напівкуманами-напівволохами [Vasary 2005, 41–42].

Монгольське вторгнення в Карпато-Дунайський регіон спричинило значні спустошення. За свідченнями Георгія Акрополіта, скіфи (тобто кумани) обернули Македонію на "скіфську пустелю" [Акрополит 1863, 65]. Той же хроніст повідомляв, що 60 тис. латинян взяли в облогу Цурулон [Акрополит 1863, 68–69]. Їх у цьому підтримували болгари та кумани. Латинський імператор Бодуен підтримував зв'язки з куманами і його піддані одружувались на куманських аристократках [Гугуев 2007, 371; Осіпян 2005, 7]. Звичайно, всі ці події стали можливими тільки завдяки сприянню Асенідів. Але чому болгари, які до того виступали супротивниками хрестоносців, надали їм допомогу напередодні монгольського вторгнення у Центрально-Східну Європу?

Для цього необхідно проаналізувати стан справ у регіоні в даний період часу. До кінця 30-х рр. XIII ст. Асеніди стали гегемонами на Балканах. Латинська Імперія остаточно занепадала і сама потребувала допомоги. Єдиним, хто міг становити загрозу для Болгарії був Іоанн Дука Ватац. І хоча Іван Асень II до того перебував у союзі з ним, однак його непокоїло посилення нікейського імператора. Після перемоги у битві біля Клокотниці відбувся поворот у ході політики Асенідів. Союз із Іоанном III (Ду-

кою Ватацем) став недоцільним. Болгари разом із латинянами взяли в облогу місто Цурулон [Акрополит 1863, 68–69]. На думку В. Златарські, кумани були переселені Іваном Асенем II у Східну Фракію, з метою охорони цих земель від греків [Златарски 1994, 399–400].

До монгольського завоювання кумани надавали всебічну допомогу болгарам. Під час битви під Адріаноподем у 1205 р. латиняни були переможені болгарами не без допомоги кочівників [Виллардуэн 1993, *Главы 354–361*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frame4.htm>; Клари 1986, *Глава СХІІ*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>]. І Тертериди, і Шишманіди мали куманів серед своїх предків [Осіп'ян 2005, 8; Прицак 2008, 46]. У нордичних сагах Болгарія відома під назвами Блаланд, Блокуманланд, Блавкуманналанд [Прицак 2003, 354, 448, 462–464].

Таким чином, цілком закономірним є те, що кумани прагнули рятуватися втечею, саме у володіння Другого Болгарського Царства. Там вони могли не лише дістати притулок, а й увійти до складу військової знаті цієї держави і зробити там кар'єру. Командувачем царської гвардії був куман Манастрас [Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm]. Такого ж походження були боляри Алдімір та Георгій Тертер [Прицак 2008, 46; Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm]. Становище куманських беків та їх людей у Болгарії було близьким до стратіотів та акритів у Візантійській Імперії.

У Бранічево за наступників Івана Асеня II утворилось автономне князівство. Ним правили кумани Дрман та Куделін [Vasary 2005, 65, 102–103]. У добу домінування на Балканах Ногая у північно-східній Болгарії утворилось Відінське князівство. Його засновник Шишман також належав до куманської аристократії [Прицак 2008, 46; Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm]. І. Вашарі ж стверджує, що батько Георгія Тертера був родичем Котяна і після страти останнього втік до Болгарії [Vasary 2005, 66]. Сам Георгій став болгарським царем у 1280 р. [Vasary 2005, 82]. О. Прицак висловив гіпотезу про куманське походження династії Тертеридів (Тертеровичів) [Прицак 2008, 46]. П. Павлов припустив, що батько Тертера був родичем Котяна [Павлов 2000, http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/voenachalnici.htm].

Великі кипчацькі анклави знаходились поблизу Пірдора, Софії, Радоміра, Кюстенділа, а також у Македонії та на узбережжі Егейського моря [Андреев 1996, 129 – 130]. Документи фіксують їхні поселення поблизу міст Тирново, Софії, Вратса у Болгарії, поблизу Скоп'є, Костур, Кайларе, Куманово у Македонії [Stoyanow 2001, http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm]. Поблизу міст Бранічево та Белграда у Сербії поширені назви з антропонімом *Котян* (*Кьотен*) [Андреев 1996, 129]. Поблизу Фессалонік знаходилось село Куманич [Stoyanow 2001, http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/VS_Anthroponymis.htm]. Окрім даних топонімії та історичних хронік, ми маємо також археологічні свідчення їхньої присутності. Куманські пояси виявлені в районі селищ Долище та Черномашини [Крамаровский 2005, 129].

У зв'язку з вищенаведеними фактами, твердження Р. Почекаєва, що болгарський цар атакував куманів, коли монголи підійшли до його володінь, можна поставити під сумнів [Почекаєв 2006, 107–108]. Таку гіпотезу дослідника зумовила інформація Ібн Тагрібірди. Ті події, які арабський хроніст описував у своїй хроніці, у принципі, були неможливі в Болгарії. Кумани як на початку, так і наприкінці XIII ст. були сильно інтегровані у болгарське суспільство і Іван Асень II не міг підступно зрадити тюркських кочівників. Якби він дійсно це зробив, йому б загрожувала помста з боку болгарських куманів. Зважаючи на вищевикладену інформацію, ми можемо припустити, що куманські міграції в Болгарію були можливі не тільки в районі Добруджі, Відіна та на кордоні з *Marchia*, а й вздовж усієї нижньої течії Дунаю.

Війна монголів проти куманів (кипчаків) тривала і після того, як Чингізиди завоювали Дашт-і Кипчак. Про запеклу боротьбу у степу свідчать навіть нордичні саги. У оповіді про Егіля Однорукого вказано, що двоє братів синів Горма з Блоккуманланду вбили Родіана, короля Таттарії [Пріцак 2003, 354]. Рашид ад-Дін згадував, що 639 року гіджри багато кипчаків напали на Кутана та Сонкура, сина Джучи [Тизенгаузен 1941, 38]. Г. Федоров-Давидов та С. Плетньова стверджують, що війна кипчаків проти монголів мала місце в Угорщині [Плетнева 1990, 180; Федоров-Давыдов 1966, 233].

Проте перський хроніст не називає Сонкура учасником походу до Центральної Європи та Балкан, так само, як і Берке, Беркечара

та Тука-Тимура. Д. Хрустальов вважає, що Сонкурор, про якого згадував Рашид ад-Дін, був Тангут [Хрусталеv 2004, 227]. На нашу ж думку, це був один із другорядних Джучидів –Шінгкур [Тизенгаузен 1941, 58]. Як відомо, Кутан (Кадан) у 1242 р. воював у Далмації і зробив спробу заволодіти Кліссом [Храпачевский 2004, 391]. Кадан, повертаючись із Центральної Європи деякий час перебував на території болгар. К. д'Оссон та Е. Бретшнейдер вважали, що події відбувалися на Північному Кавказі під час повернення монголів у *Даим-і Кипчак* наприкінці *"Великого Західного походу"* [d'Ohsson 1952, Т. 2, 159; Bretschneider 1910, 333]. На нашу думку, монголам протистояли колишні піддані Котяна, які перебували на слубі у Івана Асеня II.

Відносно подій у Болгарії ми маємо лише уривчасті свідчення. Тома Сплітський вказував, що Бат та Кайдан призначили у Болгарії місце збору військ [Фома Сплитский 1997, *Глава XXXIX*, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frametext3.htm>]. Рогерій повідомляв, що у Болгарію Кадан вдерся у Болгарію після того як спустошив Босну (Боснію) та Рашку (Сербію) [Rogerii 1892, 565; Латински извори за българската история 1981, 187]. Чернець Рішар з Сенонського монастиря повідомляв, що татари спустошили східні країни, у тому числі Польщу, Болгарію та Угорщину [Латински извори за българската история 1981, 189–190].

Те, що монголи вторгнулися на Балкани вказано у грузинсько-му хронографі: "И поделил [Чингисхан] на четыре [части] армию свою и определил четырех сыновой ханами: первородному вручил половину воинства и отправил в Великую Кивчакию до [страны] Мрака, Осетию, Хазарию, Русь до боргаров и сербов, ко всем жителям Северного Кавказа, как о том говорено мною" [Цулая 1981, http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm].

Подібні дані ми можемо знайти у вірменському літописі Степаноса Орбеліана: "Они разделились на три армии: первая направилась на северо-восток в страну хазаров, сутагов, русских, черкесов, болгар и забрала земли до пределов Алеманов и Унгаров, т.е. Франков. Во главе этой армии стоял Бату-хан" [Юрченко 2002, 144–145]. Гетум з Корікосу вказував, що "після того як Бату прогнав команів з області Команія, він вступив до області Русія й здобув її, й він завоював область Газарії та область Булгарії. А після він прибув до Угорського королівства, і там він знайшов деяких команів й захопив їх" [Осіпян 2004, 334].

Події попереднього 1241 року в Болгарії нам майже невідомі. Монголи вторгнулись в Угорщину з декількох напрямків, у тому числі і через карпатські перевали. Цілком правдоподібною є гіпотеза, що монголи могли воювати з болгарами вже у 1241 р., тоді ми можемо пояснити, чому Іван Асень II несподівано відступив від Цурулона [Акрополит 1863, 67]. На нашу думку, не смерть цариці, а монгольське вторгнення було причиною того, що цей цар разом із союзними йому куманами, припинив війну проти греків.

У хроніці Феодора Скутаріота є вказівка, що переселення сталося проти волі Асенідів. За його версією кипчаки та кумани (їх грецький хроніст називав скіфами) перейшли через Балканські гори та спустошили землі Македонії до Мариці. Феодор Скутаріот вважав, що багато міст було здобуто і зруйновано багато міст, а їх мешканців продано у рабство в Адріанополі, Дімотіці, Візі та Галіполі [Грцьки извори за българската история 1972, 272–273].

Іван Асень II на думку Альберика де Труа Фонтене загинув внаслідок виконання Божої Волі, але не через куманів-язичників, а через "друзів Бога" (*amici Christi*, у зв'язку з цим можна згадати про Йону та Саронія) [Albrici 1874, 949; Латински извори за българската история 1981, 185]. Французький хроніст чомусь не згадав той факт, що хрестоносці та болгари були союзниками у 1239 р. під час облоги Цурулона, проте повідомляв про яких болгар (тобто еретиків-альбігойців) яких спалювали в Франції [Латински извори за българската история 1981, 184–185]. Для французького хроніста болгари як і руси були еретиками схизматиками, яких Бог покарав силами кочівників (відповідно воїнів легендарного християнського царя Давида та охрестившихся куманів). Оскільки проголошення переваги римської церкви над іншими християнськими церквами було головною ідеологією в західній літературі у XIII ст. Звичайно, тільки католики мали бути виконавцями "Божої Волі".

У французькій літературі слово болгарин був синонімом еретика. Не варто забувати, що саме Болгарія була першою європейською країною в яку потрапила єресь маніхейського походження. Його болгарська версія була відома як богумільство, у Франції це ж були катари-альбігойці. Цікаво, що у "Історичній Антології" Роджера Вандовера ми можемо зустріти згадку про альбігойців у Хорватії, Болгарії та Дамлації [Латински извори за българската история 1981, 143]. Цими альбігойцями звичайно були балканські

богуміли. Болгари згадані у 1239 р. у Альберика де Труа Фонтене це не дунайські болгари, а еретики катари.

Було б неправильно вважати, що кумани могли діяти тільки на території Болгарії чи тільки під керівництвом Асенідів. Вони стали союзниками латинян і воювали проти греків [Акрополит 1862, 69; Гугуев 2007, 370]. Їх вожді Йона та Шир Янні (Сароній) одружили своїх доньок із латинськими аристократами. Батьком цієї принцеси був хан Йона. Доньки ж Шир Янні були одружені на Жоффруа де Мері та Балдуїні де Гено [Vasary 2005, 66]. За свідченнями Жана Жуанвіля, латиняни та кумани дали клятву вірності [Жуанвиль 2007, 118]. У грецькій хроніці кумани були названі союзниками латинян та болгар [Акрополит 1862, 69]. Альберик де Труа Фонтене ж вказував, що охрещені кумани воювали проти греків та болгар [Albrici 1874, 949].

Латиняни разом із куманами Шир Янні могли атакувати болгар. Іван Асень II перебував у достатньо скрутному становищі. У 1242 р. монголи атакували Болгарію. Жан де Брієн (регент при імператорі Балдуїні) міг вдарити у тил своїм сусідам так само як і австрійський герцог Фрідріх [Хрусталеv 2004, 222–223]. Саме під час походу в Фракію та Македонію латиняни мали зіткнутися з монголами. За свідченнями автора Австрійської хроніки та Леобенського аноніма, з ними зіткнувся латинський імператор Балдуїн [Vasary 2005, 70]. Однак, про це не згадують францисканські місіонери Плато Карпіні та Бенедикт Поляк. Також жодного слова про цей факт немає у доробках візантійських авторів. Ми вважаємо, що даний випадок можна порівняти з подіями в Австрії, влітку 1241 р. Фрідріх Бабенберг у листі Конраду Гогенштауфену повідомляв про перемогу над монголами [Хрусталеv 2004, 222]. У тій сутичці загинула сотня кочівників, тобто це був розвідувальний рейд невеликого відділу військ Чингізидів. Такою ж, на нашу думку, могла бути і експедиція монголів до Егейського Моря.

За гіпотезою І. Вашарі, до 1242 р., Шир Янні служив латинянам, аж доки Іоанн III Дука Ватац не переманив його на свій бік [Vasary 2005, 67–68]. Мігрантів оселили у Фракії, Македонії, долині Меандру і вони були зараховані до числа військових поселенців – стратіотів [Григора 1863, 35; Гугуев 2007, 370; Юрченко 2003, 398–399]. Не виключено, що Сароній/Шир Янні разом із іншими куманами прийняв участь у облозі Фессалонік (1242 р.),

Пелагонійській битві (1259 р.) та відвоюванні Костянтинополя (1261 р.) [Акрополит 1863, 77, 197–198; Vasary 2005, 114–116].

Таким чином, Івана Асеня II атакували кумани, які мігрували через Дунайську дельту, а не колишні піддані Котяна. Це узгоджується з вищенаведеними даними Георгія Акрополіта, Нікіфора Григора, Феодора Скутаріота. Кумани Йони та Шир Янні не бажали пов'язувати долю з якоюсь конкретною державою і легко переходили від болгар до латинян, а від латинян до греків. Вони були найманцями, які тікали від монголів.

Тома Сплітський вказував, що Бат та Кайдан призначили у Болгарії місце збору військ [Фома Сплитский 1997, Глава XXXIX, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frameset3.htm>]. Вторгненням монголів можна пояснити те, що частина куманів перейшла на службу до Ласкарисів. Нащадки куманів займали високі посади у Візантії. Сиргіан був правителем Фессалонік, другого за значенням міста Імперії [Осіпян 2005, 8].

Відносно ж людей Котяна, то частина з них повернулася в Угорщину. У 1246 р. на службу до Бели IV прийшов Сейхан, а принц Іштван одружився на його доньці Ержебет (Єлізаветі) [Vasary 2005, 99]. Вона народила Ласло Куна – майбутнього короля Угорщини, і під час його правління володіла землями у Сербії та Боснії [Vasary 2005, 102–103].

Кумани у складі угорського війська воювали проти чехів [Keza 1883, 90–91]. Взагалі угорці використовують їх у якості допоміжної легкої кінноти під час війн із своїми західними сусідами. Деталі цих кампаній відомі нам з чеських хронік. Перший напад на чеські володіння датований 1253 роком. Під час його загинуло кілька тисяч християн у Моравії [Annales Bohemiae 1874, <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm>]. Чеський хроніст вказував, що 25 червня того року кумани вбили багатьох християн у Моравії поблизу Оломоуца і чехи дуже боялися кочівників [Annales Bohemiae 1874, <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm>]. Вони прийняли участь у Крессенбрунській битві [Annales Ottakariani 1874, <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm>].

Цікаво, що чех відносив принця Іштвана до куманів [Annales Ottakariani 1874, <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm>]. Зроблено це було, очевидно, з політич-

них причин. Серед військ угорців знаходились православні християни, мусульмани та кумани [Annales Ottakariani 1874, <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm>]. Це були або союзники або піддані угорців. Але чеський хроніст згадував про них з метою показати, що угорський король приводив у Моравію єретиків, мусульман та язичників, тобто ворогів Римської Католицької церкви. Факт поліконфесіональності та поліетнічності угорських підданих використовувався як засіб для того, щоб скомпроментувати Белу та Іштвана.

У 1278 р. угорські та куманські загони приймали участь у битві на *Moravmeszo* [Zimonyi 2007, [http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P. pdf](http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi_I.P.pdf)]. Беки (беги) Алпар, Узур, Арбуз, Туртул, Кеменече відігравали помітну роль в політичному житті Угорщини [Осіпян 2005, 7, 9; Paloczi–Horvath 1989, 52; Голубовський 1889, 13]. Поразка у битві на озері Ход у 1282 р. (або 1280 р.) вплинула на долю куманів і позбавила їх вождів привілейованого становища [Голубовський 1889, 22; Осіпян 2005, 9; Keza 1883, 92–93]. Частина з програвших битву мігрувала на схід і опинилась у володіннях Джучидів [Отрошенко, Рассамакін 1986, 14–36].

Міграції тюркських кочівників Північно-Західного Причорномор'я на захід активізувались невдовзі після початку "Великого Західного походу" монгольських військ. Кумани переселялись як в Угорщину так і в Болгарію. Найбільша кількість переселенців перетнула Карпатські гори та річку Дунай у 1239 р. коли монголи вийшли до Чорного Моря. Люди Котяна опинилися в Угорщині у 1239 р., але змушені були мігрувати на Балкани вже через два роки. Міграції в *Алфьолд* та Болгарію були можливі ще на початку Великого Західного походу і продовжувались аж до 1241 р.

Болгарія була тією країною, куди найбільш масово мігрували кумани. Останні також опинились на службі у латинських, а потім і нікейських імператорів. Кумани були важливим чинником у політиці Центрально-Східної та Центрально-Південної Європи. Без їх участі не відбувався жодний помітний конфлікт, а правлячі династії Болгарії могли вести від них своє походження. Саме той факт, що Асеніди та латинські імператори надали допомогу куманам, зумовило війни цих правителів із монголами. На нашу думку, війна болгар із монголами почалась ще у 1241 р. на просторах Мунтенії, які входили до складу Другого Болгарського царства.

Відносно свідчень Ібн Тагрібірди про кипчаків і Унухана, ми припускаємо, що даний хроніст міг об'єднати в єдине ціле інформацію про перебування куманів у Болгарії та Угорщині і сплутати хід подій. На нашу думку ті дії, які вчинили угорські магнати проти куманів він міг приписати болгарському царю. Проти Івана Асеня II воювали придунайські кумани, а не ті, хто мігрував у Болгарію з Угорщини.

ЛІТЕРАТУРА

Летопись великого логофета Георгия Акрополита. –СПб., 1863.

Андреев Й. **История на второто българско царство.** –Велико Търново, 1996.

Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII века о татарах и Восточной Европе. // **Исторический Архив** . –Т. III. –Москва–Ленинград, 1940.

Виллардуэн Жоффруа де. **Завоевание Константинополя.** –М., 1993. <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext4.htm> , <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Villarduen/frametext5.htm>

Головко О.Б. **Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.** –Київ, 2006.

Голубовский П.В. **Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография.** –Киев, 1884.

Голубовский П.В. **Половцы в Венгрии.** –Киев, 1889.

Никифор Григора. **Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. (1204–1341).** –Т.1. –СПб., 1862.

Григорьев А.П., Фролова О.Б. Географическое описание Золотой Орды в энциклопедии ал-Калкашанди.// **Тюркологический сборник 2001/ Золотая Орда и ее наследие.** –М., 2002.

Гръцки извори за българската история. –Т. VIII. –София, 1972.

Гугуев Ю.К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля. // **Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика.** –СПб., 2007.

Гуркін С.В. Русько-половецькі матримоніальні зв'язки. // **Східний світ.** –№2. –К., 2000.

Златарски В. История на българска държава през средните векове. Т.3. Второ българско царство. България при Асеневици. –София, 1994.

Иречек К.И. История болгар. –Одесса, 1878.

Исхаков Д.М., Измаилов И.Л. Этнополитическая история татар в VI– первой четверти XV в. –Казань, 2000.

Кадырбаев А.Ш. За пределами Великой степи. –Алматы, 1997.

Кармазин Н.М. История государства Российского. –Кн.1. Т.1–4. –Москва, 1988.

Клари Робер де. Завоевание Константинополя. –М., 1986. <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari3.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus/Klari/frameKlari4.htm> .

Князький И.О. Половцы в Днестровско-Карпатских землях и Нижнем Подунавье в конце XII –первых десятилетиях XIII в.// Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. –Кишинев, 1988.

Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абу-л-Гази, хана хивинского. –М.–Л., 1958.

Костюков В.П. Была ли Золотая Орда Кипчакским ханством? // Тюркологический сборник / 2005: Тюркские народы России и Великой Степи. –М., 2006.

Крамаровский М.Г. Куманские пояса в Дешт-и Кипчаке и на Балканах в XIII–XIV вв.// Тюркологический сборник 2003–2004: Тюркские народы в древности и средневековье. – М ., 2005.

Кычанов Е.И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях кыргызов в XIII в.// Известия Академии наук Киргизской ССР. – СОН – т. V – вып.1 – Фрунзе, 1965. <http://www.kyrgyz.ru/?page=76>

Латински звори за българската история. –Т.IV. –София, 1981.

Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. –М., 1979. http://www.vostlit.info/Texts/rus/Matthew_Par/frametext1.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frametext1.htm, http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Ann_Mon_Waverleia/text1.phtml?id=1576

Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.). –Волгоград, 2003.

Мургулия М.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. –М., 1998.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. –М.–Л., 1950.

Осіян О. Нове джерело з історії монгольського походу на країни Центрально-Східної Європи (1236–1242 рр.)// **Україна в Центрально-Східній Європі.** –№4. –Київ, 2004.

Осіян О. Поширення християнства серед половців // **Київська старовина.** –№2. –Київ, 2005.

Отрощенко В.В., Рассамкін Ю.Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // **Археологія.** –Вип. 53. –Київ, 1986.

Павлов П. **Бунтари и авантюристы в средневековна България.** –Велико Търново, 2000. (електроний варіант книги http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/).

Параска П.Ф. **Внешнеполитические условия образования молдавського феодального государства.** –Кишинев, 1981.

Плетнева С.А. **Половцы.** –М., 1990.

Почекаев Р.Ю. **Батый. Хан, который не был ханом.** –М., 2006.

Прицак О. **Походження Русі.** –Київ, 2003.

Прицак О. **Коли і ким було написано "Слово о полку Ігоревім".** –Київ, 2008.

Кайрат Саки. **Юрта на пирамиде, или о Байбарсе со слов средневековых летописцев.** <http://www.kyrgyz.ru/?page=50>

Суздальская летопись по Академическому списку. // **Полное собрание русских летописей.** –Т.1. –М., 1962.

Султанов Т.И. **Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть.** –М., 2006.

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.** –Т. I. Извлечения из сочинений арабских. –СПб., 1884.

Тизенгаузен В.Г. **Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды.** –Т. II.: Извлечения из персидских сочинений. –М.–Л., 1941.

Успенский Ф.И. **Образование Второго Болгарского царства.** –Одесса, 1879.

Федоров-Давыдов Г.А. **Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники.** –М., 1966.

Фома Сплитский. **История архиепископов Салоны и Сплита.** –М., 1997. <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Split/frametext3.htm>.

Храпачевский П.П. Военная держава Чингисхана. –М., 2004.
Хрусталеv Д.Г. Русь: От нашествия до ига. 30–40 гг. XIII века. –СПб., 2004.

Христианский мир и Великая Монгольская империя. Материалы францисканской миссии 1245 года. –СПб., 2002.

Цулая Г.В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции. // **Летописи и хроники.** 1980. –М., 1981. http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Chronograf_14v/frametext1.htm

Шушарин В.П. Ранний этап этнической истории венгров. –М., 1997.

Юрченко А.Г. Империя и космос. Реальная и фантастическая история походов Чингис-хана по материалам францисканской миссии 1245 года. –СПб., 2002. –432 с.

Юрченко А.Г. Русские и половцы перед лицом монгольского вызова. // **Тюркологический сборник 2002: Россия и тюркский мир.** –М., 2003.

Ярлыкапов А.А. Куманы и кыпчаки в эпической поэме "Сорок ногайских богатырей" // **Тюркологический сборник. 2006.** –М., 2007.

Albrici monachi Triumfontimum Chronicon eddit P. Sheffer-Boichorst–1241. // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.** –Т. XXIII. –Hannover, 1874.

Annales Bohemiae 1196–1278. // *Fontes rerum Bohemicarum.* –Tom. II/1. –Pragae 1874. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20BOHEMIAE%201196.htm>

Annales Ottakariani. // *Fontes rerum Bohemicarum.* –Tom. II/1. –Pragae 1874. <http://www.clavmon.cz/clavis/FRRB/chronica/ANNALES%20OTTAKARIANI.htm>

Balogh L. Mikor költözött Kötöny kun fejedelem Magyarországra? // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* –113. –Szeged, 2001.

Bretschneider E. **Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. Fragments towards the knowledge of the Geography and History of Central and western Asia from the 13th to 17th century.** –Vol. 1. –London, 1910.

Dörrie H. Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/1235) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über Tataren. // **Nachrichten der Akademie der Wissenschaften**

in Göttingen. I. Philologisch-historische klasse. –№6. –Göttingen, 1956

Golden P.B. The *Polovci Dikii* // Harvard Ukrainian Studies. –Vol. III–IV (1979–1980). –Cambridge Mass., 1980.

Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok. // **Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor.** –Székesfehérvár, 1972. (електроний вариант <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html>)

Mándoky Kongur István. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai. // Forrás: Jász-kunság –XXII. –1–2. –Szolnok, 1976. (електроний вариант <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html>)

Nikolov A. **The Cumanic Settlement in Bulgaria and Hungary in the Thirteenth century and its Consequences.** –Budapest, 1996.

Simonis de Keza. *Chronica Hungarorum.* // **Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores; 2.** –Lipsiae, 1883.

D’Ohsson A.C. Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu’ a Timour bey ou Tamerlan. –T. I. –Amsterdam, 1852.

Palocz-Horvath A. L’immigration et l’établissement des Comans en Hongrie. // **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.** –Vol. 29. –Budapest, 1975.

Palocz-Horvath A. **Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary.** –Budapest, 1989.

Polgár Sz. Kötöny, kun fejedelem. // **Tanulmányok a középkori magyar történelemről. Medievalisztikai PhD-konferencia előadásai. Szerk. Homonnai S. – Pitti F. – Tóth I. –I.** –Szeged, 1999.

Rogierii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // **Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum.** –T.XXIX. –Hannover, 1892.

Sinor D. The Mongols in the West. // **Journal of Asian History.** –Vol. 33. –№1. –Bloomington, 1999. <http://www.deremilitari.org/resources/articles/sinor1.htm>

Valery Stoyanow. Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century. // **Studia in Honorem Professoris Verae Mutafčievae.** –Sofia, 2001. http://www.ihist.bas.bg/CV/Valery_Stojanow/V_S_Anthroponymis.htm

Vasary I. **Cumans and Tatars. Oriental Military in Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365.** –Cambridge, 2005.

Zimonyi Istvan. **History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans.** 2007. [http:// www. Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi_I.P.pdf](http://www.Lingfol.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi_I.P.pdf)